

"לשאלת קיום היהדות" – נוסח "גירא בעיניך שטנא"

שני מכתבים מש"י הורוויץ אל ראובן בריינין מסביב לפרשה סוערת בשנות 1903-1905.

שלמה נש

המכתבים המתפרסמים להלן מגלים את דרך המחשבה המיוחדת של אדם שהיה בבחינת "דו-פרצופין" לגבי חיוב ערכי היהדות ושלילתם. ש"י איש הורוויץ פתח בעירעור הכדאיות של המשך הקיום היהודי, וסיים בהצעת פרס כספי עבור תשובה סבירה על שאלה זו, בצורת חיבור שיהווה מעין "מורה נבוכים" שלישי.² פעולתו החלה בקונגרס הציוני השלישי בשנת 1903, בצילו של הפוגרום בקישינוב ובאמצעותו של הסופר ראובן בריינין, שהיה אף הוא ממבשרי מהפכה ביהדות. בריינין היה מכרו של הורוויץ מימי השתתפותם באגודת "בני ציון" במוסקבה בשנת 1882, ואוהדו ומעודדו משנת 1903 ואילך.³

כחצי שנה לאחר הקונגרס פירסם הורוויץ מהדורה מורחבת של דבריו,⁴ בה השמיט כל זכר לפרס⁵ – להצעת פתרון חיובי לבעיית היהדות – והתרכז בשאלה "להיות או לחדול?". – במאמר השמיט את המשפט המתחיל שבהצעת הפרס "שמא יאמר מתבולל אלמוני" וניסח את דבריו בגוף ראשון, ומתוכם השתמע כאילו הוא גופו מציע תכנית של התבוללות. המאמר עורר שערוריה ופולמוס ספרותי חריף ומסובך. בזעמם שיבשו מבקריו את ענין הפרס ופירשוהו כפיתוי כספי לערוק ממחנה היהדות.

במכתבו של ש"י הורוויץ לבריינין מעניין אותנו הצירוף של העיסוק בפרסים ספרותיים לעידוד היצירה היהודית, היאוש התהומי והאפיקורסות לתיאבון. המכתבים מגלים את גילגוליו הנפשיים של הורוויץ על סף תקופתו הספרותית הפוריה משנת 1904 עד 1914.

הורוויץ מטיל ספק ב"דעות מוסכמות". המדובר בעיקר באמונה המשותפת לאחד העם ודובנוב (אשר אתם שהה יחדיו במעון קיץ תיכף לפני הקונגרס בשנת 1903)⁶ ואחרים, שהערכים הרוחניים של היהדות הם יציבים, ברורים ויודעים לכל.⁷ לפי הורוויץ, יהודי הדור עדיין צריכים לבקש את הערכים המשמעותיים כיסוד לקיומם.⁸ רעיונות שלא נבדקו כל צרכם בכור-ההגיון המתאכזר על עצמו למען האמת הם בבחינת סיסמות שדופות. חוקרים אלה נשענים על "מהויות" מדומות של היהדות. וכשנדרשים לבסס סיבת קיומם היהודי הם דוחים את השאלה בקש, וטוענים שה"רגש" היהודי, או התודעה היהודית, מספיקים להם.⁹ השאלה בכלל אינה שאלה לדידם. שאננות דומה אפיינה את התשובות של משה מנדלסון ובני דורו, שלאמיתו של דבר, רק חיפתה על "לב קרוע ומרתח". תוצאות שאננות זו בדור שלאחרי מנדלסון ידועות לשימצה.¹⁰

הורוויץ אמר לקרקר את קיר השאננות, "להרגיש את היצ"ט על היה"ר" (היצר טוב על היצר הרע), ב"תוך תוכה של היהדות". "רגש ההנאה של עבירה

לשמה" שלו מוסב לא רק על הרצון להפתיע ולהרגיז, שהוא בוודאי אפייני לאישיותו וסגנונו, אלא גם מגלה הוא הלך-נפש שלאחר יאוש, הרצון להפוך את הקערה על פיה. אין לראות בדבריו ריטוריקה גרידא. קיננה בלבו של הורוויץ לא מעט מ"המשיכה אל האפס הגמור", כפי שכינה תכונה זאת משה גליקסון, המחשבה שהכל אבוד במחנה היהדות. ואין העבודה למענה, אלא "מעין רגש-חובה סתמי שאין לנו רשות להיבטל ממנה". אפיינו אותו "שכלתנות מלכתחילה ורומאנטיקה בדיעבד" לפי הגדרתו הקולעת של גליקסון.¹¹ שכלתנותו המופרזת של הורוויץ, בולמוס הנבכנות לשמה, חשק של "גירוי עצבים" תמידי, באים על בטויים בתעודות המובאות כאן. מתגרה הוא, כביכול, בשטן ברוח אתגרו של הבעש"ט: "גירא בעיניך שטנא".

מודע הוא לכך, ששני הורוויצים שוכנים בתוכו: הספקן, השואל הכופר, מחד, ומוקיר מסורת ישראל מאידך. אין הוא "בטוח כלל כי החבור ע"ד תכן היהדות ירגיע רוח בעל ההרהורים". יש רשות להורוויץ "בעל ההירהורים" להטיח דברים ביהדות כי אחרי הכל, מאוהב הוא בה, הוא שמע את קולה מ"הר חורב" של בית המדרש וינק מ"שָׁדָה". האוהב הגדול של היהדות רשאי לקרוע בה קרעים, שהם בבחינת "פצעי אוהב"...

ראובן בריינין היה שותף, לפחות, לכמה מדעותיו של הורוויץ. הוא היה בין הנלהבים לרעיון המוסד התרבותי "סיני"¹² שיזם אותו הורוויץ, והגן על ידו נגד ההשמצות של ש.מ. לזר וש. ברנפלד.¹³ בריינין הוא ששיכנע את הורוויץ לעקור מרוסיה ולעבור לברלין, שם פעלו יחדיו עד נסיעתו של הראשון לאמריקה בשנת 1910. מכתבים אחדים ששלח מאלפים ביותר, הן מבחינת ענינו של הורוויץ בספרות העברית באמריקה והן מבחינת געגועיו לבריינין. נוגעים ללב מכתביו של הורוויץ אחרי המלחמה כשאבד לו להורוויץ כל הונו. בשנת 1917, כשהתראה הורוויץ עם משפחתו בקופנהגן לאחר גלותו ברוסיה, התענין הורוויץ ב"התרן" של בריינין. אחרי ששב לברלין בשנת 1921 הורוויץ פירסם שם רשימה מעניינת על נסיונותיו ברוסיה הבולשביסטית.¹⁴ הורוויץ הפציר בבריינין שישמש לו מתווך בינו לבין העתונות העברית והאידיית באמריקה, כי התרושש מכל נכסיו, והיה זקוק לשכר סופרים. ואמנם היה בריינין לעזר אף לאלמנתו של הורוויץ לאחר מותו בשנת 1922. בריינין פירסם מ"זכרונותיו"¹⁵ של הורוויץ בהמשכים ב"התרן" במשך שנות 1923-1925. על גורלו בסוף ימיו "התבדח" בדברים נוגעים אל הלב אלה:

נוראה, כל המקיים את התורה מעשר סופה לקיימה כדרכה של תורה... בדיעבד, אולי גם זו לטובה. עתה עכ"פ (על כל פנים) התפטרתי מ"סרח העודף". אשר תמיד כמו העמיד מחיצה ביני ובין אחי ורעי מקרב הסופרים העבריים, שיחיד הייתי כמעט ביניהם. איש אשר דאגת הפרנסה לא ידע. עתה כמוני כמוהם. כמו שאומרים "וקבצנו יחד"..."¹⁶

אגרות ש"י הורוויץ אל ראובן בריינין

א.

1904/12 (12 באפריל 1904)

מכתבך היקר בא אלי כדבר קָצַמְתוּ. זה מקרוב שלחתי ל"השלח" את הרהורי

הרעים "לשאלת קיום היהדות",¹⁷ אשר תמציתם מסרתי לידך בבאזיל,¹⁸ ואחרי רואי במכתבך כי הענין קרוב ללבך מאד ועד עתה אבקשך איפוא כי חשים נא עינך ולבך להרהורי אלה כי לא רבים כמות יחכמו להבין אותם לאשורם. "הציוניות", "ההסתדרות", "מגיניה" ו"מחרפיה" אלה הנה המלות המנסרות כיום בחלל עולמנו הספרותי, ובהן נחזה חזות הכל. אם איש עברי¹⁹ אחד יושב לו שם בפנה בחדה והוגה נכאים על שבר עמו, ואינו נסחף בהורמים המוסכמים, ואינו נרעש מרעש הקולות המתהלכים לרוח היום, יושב לו בוד ומשמים וחושב והוגה שלא עפ"י טעמי הנגינות וחקי הזמרה, — מי ישית לב לאיש אשר כזה אשר רוח עָנָעִים אחזהו ורואה רק רע בשעה שכל העולם שרוי בשמחה וב"עבודה" נעימה. איש אשר כזה אינו מן הישוב ואינו מן הזמן. ואם צרות עמו נגעו עד לבבו והוא מתפלץ ומכה לרסיסים ממכאובי הספקות ומרירות היאושים ואינו יכול לקבל תחומין של הבל — מי יפנה את לבו לשברו ולאנחותיו. הכל טרודים במלחמת מצוה, הכל יוצאים מבקלים ודחופים בדבר הציוניות והלאומיות. עמדו! עמדו! ואין מפנה.

הה, אחי ורעי! היו ימים אשר גם אנכי האמנתי. האמנתי בכל חם ותם הילדות. אז הייתי בין החלוצים הראשונים לרעיון הלאומי ולציון. הדפסתי בהמגיד תרגום "רומא וירושלים"²⁰ אשר בזמנו עשה רשם, כתבתי בשביל אגדת "בני ציון"²¹ במאסקוי (אתה יודע חוכר את חברי האגדה היפה הזאת, שיצאו לה מוניטין בעולם הציוני אח"כ) את מחברתי "ציון לנפש רנ"ק"²² והייתי הראשון אשר הפנה את לב קהלנו לשים לנו למופת את הרנ"ק בכל עניני החקירה הישראלית המכוונת להרמת הרוח הלאומי (שפ"ר כתב לי אז מה ענין קראכמאל ולהרעיון הלאומי, ועתה הדה לי כי צדקתי, והוא השתדל אח"כ לעשות כזאת לר"ז פראנקל ולא עלתה בידו).²³ אז נסיתי להוציא את הקאור שבתורה מנרתיקו; הדפסתי סעריה (=שורה) של מאמרים "סם חיים וסם מות",²⁴ הדפסתי מחקרי בהתפתחות הדת הישראלית (אשר ס' "העבריה והיהודיה"²⁵ אחד מהם), השתדלתי להפיח רוח חיים באותיות מתות, כי תפצתי ע"י תחית העבר לעורר מתדי שנות קדם ויחד עם זה את התפץ לחדש ימינו בקדם... כל פעולותי היו מכוונות לתכלית אחת. לא נסיתי מן המסלה לפני איש ופני דעה מקובלת לא נשאתי. את כל אשר עם לבבי הגדתי תמיד בכל רְמָת הנעורים. צחוק מכאיב לב היה לי תמיד לראות איך איוה מקוראי דברי יתנוני לחוקר יבש שאין לו בעולמו אלא ד"א של חקירתו היבשה. הוי, אלהים! הן גם קוצו של יו"ד אחד לא נולד מת בכל מה שכתבתי. השתדלתי אמנם להיות אביעקטיבי ככל האפשר, אבל מי אשר לב רגש לו ימצא חמיד במחקרי היבשים רעידות של חיים ושאישות של איש חי...

עברו שתי שמטות שנים. לא ילחתי עוד לצמצם את דפיקת החיים בחוגו הצר של מחקר מדעי. החיים וכל חזיונותיהם הרעיוניים, פצפצוני. "ויהי לאבל כינורי ועָנְבִי לקול בוכים"... מה שהשתדלתי לעשות לעצמי כברור ודאי — סוף סוף נשאר שמא וספק. והספק הזה נוקב ויורד עד תהום עולמנו. — למתי ין הפלאות, שאלתי את נפשי הכואבת דואבת לאסון

אומתנו, ומה קצנו כי נאריך בנפשנו? ואם יש צורך בדבר, ולמי יש צורך בדבר, להמשיך את המרתירולוגיה שלנו עד לבלי חכלית?... מה בצע כי נשגה במקשות שןא ומדוחים ונסתיר את פנינו ממקור הרעה?... כל עסקי הצבור הפעוטים אשר אנחנו מתעסקים בהם אינם אלא תחבולות היצר, אחיות עינים, רפיון רוח ורפיון ידיים, למען לא נראה את האמת המרה בכל קיצונותה... הצרות הבאות על ישראל הן כל כך תכופות, היהדות כל כך דוויה וסחופה, הדת והאמונה הן כל כך חלשות ורפיונות בזמננו עד שבאמת קשה למצוא תשובה לבנינו השואלים "מה העבודה הזאת לכם?" באמת, בזמננו שאלת הקיום לישראל היא שאלת כל השאלות אשר כל עניני העם הפרטיים בטלים מפניה "תכלית הביטול", ואך אָלָת ורפיון רוח הוא מצד ההוגים והחושבים שבקרבנו לשים למו סתר פנים כאלו הכל על מקומו בשלום בקרבנו, אין שטן ואין פגע רע... במערב איירופא כבר שָבָקָה רוח היהדות ונפחה נפשה. אם השנים האחרונות עוד חזקו מעט בקרבם את הרגש הלאומי הנה זה רק מפני שעוד ישנו לזה בעולם, ישנו אביעקט בתמונת יהודי המזרח. אבל לאט לאט וגם פה בארצנו תשכח תורה דת, בנינו הבאים אחרינו כבר אינם יודעים את ה' ואת תורתו עובו, לאט לאט יתמו לגוע כל בני הדור ההולך "שומרי חומות היהדות" — אז מי ומה יקים יעקב לעת צרה? איה הבסיס ואיה הטיח? הה, ידידי הנעלה, נפשי תצא בדברי... הנני מרגיש כי עומדים אנחנו כלנו בעברי פי פחת ואין מעיד... ואין אחנו יודע עד מה ולשם מה אנחנו נלחמים... בשביל עקשנות בלבד — כדאי אמנם לְסָבֵל, אך לא יסורים מרים וקשים ובלי הפוגות כמונו היום. לְסָבֵל בשביל לְסָבֵל — מה יתן ומה יוסיף זאת לנו?!

ובשעה שהלב מתפרץ מהמון רגשות והמח מתפּלֵץ מהמון מחשבות, והנה סופר אחד בא בהצופה²⁷ ושואל שאלת תם (אחרי אשר נדפס מאמרך באותו העתון)²⁸ "מה זאת?" כלום יש פה שאלה? — התמיסו בודאי אשרהו ואשרי חייו כי באמונתו יחיה.. אבל מה אעשה? ואמונתי אני כבר נבקה, וגם היהדות אשר אני יודע אותה כבר איננה, זו שעליה הרגנו ולא תהי עוד לעולם כזאת, ולמה איפוא נוסיף להלחם בשביל השם שנחרוקן מתכן? ולמה נשתדל לשים לנו קטר פנים גם איש בפני רעהו ולהתקחש איש בפני רעהו...

את כל זאת נתתי אל לבי ואכתב "להשלח" בדמי לבני את הרהורי לשאלת קיום היהדות. חפצתי לגסות עוד נסיון אחד. חפצתי להרגיש את היצ"ט על היה"ר. לפתחי בעמדי התוך שבית חיינו נשען עליהם להרגיזם ממקומם ומצא אני בזה איזו רגש הנאה של עִבְרָה לשמה. איזו שאיפה בעשטני"ת תְּגָרָה אותי בהשטן לאמר לו "גירא בעיניך שטנא!"²⁹ כדי לבוא ולהביא את אחרים לידי הרגשה עמוקה בתוך תוכה של היהדות... עתה אראה מה יהיו תלומותי! זה הוא אולי הנסיון האחרון... חוקר ופייטן אתה ובודאי תבין להגיגי, על כן קרא נא את מאמרי בהשלח, ואולי גם מלבך הצאתי מלים, והשמעת גם אתה את הרגשוהיך שתרגיש בעת קריאת מאמרי, באמת ובהלם לבב, בלי פחד וקגור מסביב מפני לעג שאננים ובוו הכושחים. האמינה נא לי — אין אלה שאננים ובוטחים, אלא שאהבו לנום ויראים הם מפני גְרוֹי

עצבים ויראים הם בכלל מפני כל "מלה חדשה"... בקהלים אל יחד כבודך!
 ועתה אשיבך דבר ע"ד הפרס הספרותי. הנה כפי הדברים אשר השמעת אז
 ב"הצופה" הגדשתי אנכי מְכִיסי סך אלף מארק למי שיחבר חבור מעולה
 לבירור ולחזוקת היהדות בזמננו, למצוא את החכּן החדש הדרוש לנו. את
 הסך הזה כבר הכנסתי להבאנק בהאמעל ע"ש אגודת סופרים... (כאן בא שם
 הבנק ברוסית) אשר באספתם נשמעה הצעתנו לראשונה.³⁰ חפץ אני להאמין
 כי ימצאו בקרבנו נדיבי לב אשר עניני היהדות קרובים ללבם ויבואו אחרי
 ויגדילו את סכום הפרס עד לכדי חמשת אלפים מארק כאשר חשבנו מראש.
 הדבר הזה, כמדומה לי, אפשר לו לצאת לפעולה אחרי אשר יתקבל הרשיון
 על המוסד "אגדת סופרים", ויתפרסם ענינו ואגדת הסופרים מְצֵדה תשמיע
 אז את תנאי הפרס ותבחר ועד מומחים. אבל מי ידע אם קרוב הוא היום
 ההוא, ובין כה לא נשאר לי בלתי אם הפרס שלי, אשר יכול אוכל אמנם
 לתת על דעת עצמי למי שיחבר חבור מעולה כנ"ל או למסר הדבר ג"כ
 לועד של שלשה מומחים. ואיני ידע מה לעשות, כי רגש הצניעות יניאני
 מלפרסם הענין בעצמי ומלדבר אדותו בדפוס, אולי יש אתך עצה טובה בזה
 — השמיעני נא.³¹

כחפצך — הנני שולח לך את מאספי "בית עקד"³² חוברת א' — והיא גם
 האחרונה, כי לא היה לי מו"ל ואני בעצמי טרוד הייתי מאד ברוכי עסקי
 ומסחרי אשר פָּרצו אז ולא יכלתי להקדיש מועד לעסק זה. כמדומה לי,
 שבבחינה מה הייתי אנכי הראשון במוציאי מאספים עבריים. בס' "שירי
 ציון"³⁴ נדפסו כמעט כל השירים שבאו במאספי מבלי הזכיר את שמו. —
 כאשר תקרא את הקדמתי לס' "העבריה"³³ אל נא תשכח מתי נאמרו
 הדברים. אתה הנך יודע הכל וזוכר הכל. זוכר אתה גם את הימים
 הראשונים הטובים. ספרי זה "העבריה" והקדמתו נקראו באספת בחירי "בני
 ציון" במאסקוי בראשית הנסדו ועשה רשם גדול. אכן מה קרובים הימים
 ההם — ומה רחוקים המה!...

והנני ידיך ומוקירך מאז ועד עתה
 שי איש הורוויץ

אולי תאבה גם אתה בחפצך לשלח לי את מאספך
 "ממזרח וממערב".

ב.

ידידי הנכבד!

כבר הגיעה השעה שאתה ידידי, בתור "שליח לדבר עבירה", תשמיע גם את
 דבריך אדוח שאלותי והרהורי ב"השלח". חפץ אני לדבר משפטים על כל
 החנפים והצבועים והשפנים³⁴ מוגי לב היראים מפני גְלוֹי האמת וגְרוֹי
 העצבים וטרדת המוח... אבל עודני מחכה עד אשר אשמע מה בפיך, כאשר
 הגדת לי, ובכל אשר אתה תמים-דעים עמדי הגידה נא קבל-עם, אל תירא
 ואל תִּחַת. הקללות והגדופים מלמדים אותי לדעת כי ננעתי בפצע אנוש
 מאד וכנַנְתי אל המקום ואל השעה הרצויה. הלא תראה שגם מר פרץ³⁵

אשר בראשיתו עוד נתן קטרת זרה באף "העתודים" (כמו שנדברנו מזה פא"פ) הנה לאט לאט הולך וקרב אל רגשותי ומחשבותי אני. הלא קראתי את דבריו בהצופה 463 — האם לא תרגיש בקראך אותם הדברים את ההרגשות שהבעתי אני במאמרי בשם מפלגת הנאורים ההוגים והחושבים. אך לתנם ידמה פרץ כי אנכי "מחמימות קדושה" אדבר דברי והוא במדע מבורר, כי הכל גלוי וידוע גם לי, על הכל רבות חשבתי והגיתי בעמק הענין לא פחות ממר פרץ, והכל הולך אל מקום אחד... מכ"מ (=מכל מקום) מכיר טובה אני למר פרץ על אשר יצא ללחם מלחמתי ומלחמת האמת והכה על קדקדי מבקרי, וגם על רמלל³⁶ עבר הכוס. רואה אנכי כי צדקת באמריך לי שמאמרי כמו ברא תקופה חדשה. הוא הולך ובורא נפשות וכובש לכבות והצליח באשר שלחתי בקנה של ילחתי לשער מראש... ועתה צא נא גם אתה "לעזרת ה' בגבורים". הגידה נא את כל אשר עם לבבך, הגידה — וידעו השפנים והסמורובזים³⁷ כי לדחות אותי בקש, בשהי פהי אי אפשר, ואם אני אומר להם דברים של טעם אין אני מקבל תשובה "מן השמים ירחמו".³⁸

ואחרי כן אשוב גם אני לדבר משפטים. וסוף האמת להגלות, וסוף הבעצה המעופשת להקחד מן הארץ עם כל חלאתה ורוח הטמאה... רוח סערה יעבר וטהר את האויר המחניק!

למותר אחשב להעיר גם אונך אשר בבאך לדבר אדות מאמרי לא תערבב ענין הפרס בענין שאלותי והרהורי, כאשר עשו המבולבלים. אין אני מקנה למצוא תשובת ישראל בספר אחד, ואינני בטוח כלל כי הקבור ע"ד חָקֵן היהדות ירגיע רוח בעל הרהורים, וגם אין אני חפץ כלל להכריע בדברי הן לכאן או לכאן, לזכות או לחובת היהדות. תהיינה תוצאות הקבור מה שתהיינה אין אלו נוגעות כלל בהרהורי, והא אחד והא אחד. את הפרס הקדשתי רק בשביל שיכתבו חוקרינו קבור חשוב על היהדות מפני שבכ"ו היהדות יקרה וקדושה לי אולי הרבה יותר מלכל אלה סמורובזים שלא הקריבו כל חייהם לה מבחר שנות חלדם וכשרונותם כמוני. אלה המה נמרים שגרשו מהסביבה הנכרית ופתאום נכנסו אל היכלנו דרך החלונות הפתוחים מן החוץ. זרים הם לנו! ואנחנו הלא אזרחי היהדות הננו. בכל יום ויום שמענו בבתי מדרשות ובתי כנסיות בת קול מהר חורב. קדמנו אשמורות וינקנו משד היהדות לא דרך צינורות מהופכים כי אם כחינוק משדי אמו. ועתה יבואו הנערים-תעלולים אלה והם יתאמרו כי להם נְתָנָה היהדות למורשה והם בונייה ומביניה. ומה יעשו אלה כאשר תחלש אמונתם בציוניות כאשר חדלו מהאמין בכל הי"ג עקרים, במה ימלאו או את הריקניות שבלבם ובהרגשתם היהודית — הן להם אין כל...

הנה כי כן אחכה למאמריך ואנכי אבוא אחריך ומלאתי את דבריך. גם אתה שלח נא את מאמריך להשלח.

היה שלום וענני נא! אהבך ומוקירך
שי איש הורוויץ

תאמר נא שלום בשמי לרעיתך הכבודה. והשיבה נא לי את מכתבו של

הערות

- (1) ראה ספרי *In Search of Hebraism: Shai Hurwitz and His Polemics in the Hebrew Press* (Leiden: Brill, 1980).
- (2) ר. בריינין, "הצעה ספרותית על הקונגרס", *הצופה*, כרך א', מס. 202-201, י"ח אלול, תרס"ג.
- (3) כחמישים איגרות מהורוויץ לבריינין נמצאים ברשות הספרייה היהודית הציבורית במונטריאל. על "בני ציון" ראה בריינין, *כתבים נבחרים*, ספריית פועלים, תשכ"ה, ע' 482-494.
- (4) "לשאלת קיום היהדות", *השלה*, כרך י"ג, חוברת ד', ניסן תרס"ד.
- (5) מלבד הערה קצרה בראש המאמר.
- (6) ש. דובנוב, "ש"י איש הורוויץ", *רימון*, כרך ג', 1923.
- (7) לאחד העם רק רומז הורוויץ בשלב זה, אך ביתר בהירות לאחר מכן. ראה ספרו *מאין ולאין?* ברלין, אחיספור, תרע"ד. את שמו של דובנוב לא הזכיר אף פעם בהקשר זה, אבל כלי ספק קרא את "מכתבים על היהדות העתיקה והחדשה" של דובנוב שהופיעו ב"וואסחד" החל משנת 1897. (גם היה דובנוב בן דודו.) וראה דובנוב *Nationalism and History* (1961) (New York; Meridian), ע' 93 ואילך.
- (8) במכתב אל משה קליינמן (הנמצא בארכיון הציוני המרכזי בירושלים) מ-16 לאוקטובר 1907 כותב הורוויץ: "ההפרש שביני ובין א"ה הוא שזה עדיין מאמין בפתרון שכבר נתן חושב שכבר יש אמת בידו, ואני מטיל ספק וחושש שמא שקר הנחילונו והבאי ואנו צריכים עדיין לבקש דרך לנו. וזהו הכירוור שאני מדבר עליו".
- (9) ראה אחד העם, *כתבים*, תל אביב, דביר, תשכ"א, ע' קנא דובנוב שם, ע' 98.
- (10) *השלה*, כרך יג, ע' 290 ואילך.
- (11) גליקסון. *כתבים*, תל אביב, דביר, תשכ"ג, כרך ב', ע' 345 ואילך.
- (12) ראה בריינין, "סיני", *הצפירה*, כרך לב, תרס"ה מס. 177 ו"צרור מכתבים", *העתיד*, כרך א', 1908. על ההשפעה המכרעת של בריינין על הורוויץ ראה להלן הערה 34א.
- (13) *בטאגבלאט*, לבוב, כרך ה', מס. 65, תרס"ח.
- (14) "מכתבים מארצות הצפון", *התקן*, כרך ז', מס. 18,50 במרץ 1921. הורוויץ תיאר כאן את הצד השלילי שבמשטר הקומוניסטי בכלל וה"ייבסקציה" בפרט.
- (15) בכרכים י"א, מאיינוי, אוגוסט, ספטמבר, דצמבר 1923; מאי ונובמבר 1924; יולי 1925. בריינין הספיד את הורוויץ *בהדאר*, כרך ב', מס. 210, 10 בספטמבר 1922. מכתבים ברוסית משרה הורוויץ לבריינין נמצאים בספרייה הלאומית בירושלים.
- (16) מכתבים של הורוויץ אל בריינין מ-13 בפברואר 1921.
- (17) ראה הערה 4.
- (18) ראה הערה 2.
- (19) על הגדרתו המיוחדת למושג "עברי" ראת את ספרי וכן את מאמרי בפלס ("הערת המחבר" למטה).
- (20) *המגיד*, כרך לב', תרמ"ח, מס. כו"כו, לב', לה"ל' וכרך לג', תרמ"ט, מס. ח"ט', יא', יג', נח"נט', סו', פג"סד', צח"צט'.
- (21) ראה הערה 3.
- (22) וורשה, א. גינו ("בני ציון"), 1887.
- (23) הכוונה לספרו על פראנקל שיצא בוורשה ב-1898.

- (24) בהמליץ, כרך ט', חרמ"ג, מס. ו, כד', כו', לז"לח.
- (25) ברדיטשב, (בית עקד) יעקב שעפטעל, 1892.
- (26) הכוונה להשקפתו שיהודי מזרח אירופה הם המבצר האחרון של היהדות.
- (27) י.ל. פרץ, הצופה ב', תרס"ד, מס. 447, 452, 458, 463, 469, 475, 496, 532. וראה כל כתבי סרץ, תל אביב, דביר, תשכ"ב, כרך ז', ע' 218 ואילך, 232 ואילך, 244 ואילך, 250 ואילך, 299.
- (28) ראה הערה 2.
- (29) "חץ בעיניך השטן". ראה קידושין ל', עמוד א'.
- (30) תכנית האסיפה בבאזיל, בו הירצה הורוויץ, היתה לייסד אגודת סופרים.
- (31) בריינין פירסם הודעה שנייה בהצופה, כרך ב', כ"ה תמוז, תרס"ד.
- (32) המאסף יצא בברדיטשב בשנת 1892.
- (33) ההקדמה נכתבה ב"1883, אך לא נדפסה עד 1892. ראה הערה 25.
- (34) לא מצאתי הספר.
- (34א) במכתביו מחקופה זו הורוויץ מרבה להשתמש בכינויים "שפנים, עטלפים ויתושים" בתוארו את מתנגדיו. ביטויים אלה מעידים על השפעה ישירה על הורוויץ מכתבי בריינין, שכן בריינין הוא שהשתמש בביטויים האלה.
- בין מימרותיו הרבות על ה"גאוניות" אומר בריינין כי הטבע מתנקם באדם הפרומיתאי המעז להתרומם מעל למצב הטבעי של הבינוניות. רוב אנשי חבל הם "זבובי-אדם", "שפנים", "יתושים", "עטלפים" וכדומה. הם פרים ורבים, אך פחדנים הם בטבעם ויודעים גם לעקוץ את האדם בעל שאר הרוח אשר מעז להטרדם ולגרות את עצביהם. ראה בריינין, "אברהם מאפו", פיעטרקוב, 1900, עמ' 62-63. וראה בריינין, "זכרונות", כתבים נבחרים, 1965, עמ' 450. על "זבובי-אדם" וכו', ראה סיפורו "מחשבות וחלומות", לוח אחיאסף, כרך י', 1902, עמ' 19-34 (במיוחד עמ' 20). על "היתושים" הוא כותב הערה פיקאנטית בספרו על סמולנסקי, וארשה 1897, עמ' 39. יש סופרים, הוא כותב, אשר "הטבע נתן להם רק טפה אחת ממיץ החיים", וכמו היתושים, "אשר אחרי התעלסם באהבים פעם אחת ינתק חוט חייהם", מסוגלים סופרים אלה להוליד רק פעם אחת. בדיקה טקסטואלית זו מגלה חוליה מברעת בהתפתחותו הרוחנית של הורוויץ, שלדאבונני, לא עמדתי עליה כל צורכה עד כה.
- (35) ראה הערה 27.
- (36) ר' משה ליב ליליינבלום, שהתקיף את הורוויץ בהשלת, כרך יג', חוברת ו', תרס"ד. פרץ תקף גם אותו.
- (37) מילת גנאי ברוסית שמוכנה בערך "פרחח".
- (38) כך התייחס פרץ אל הורוויץ במאמריו הראשונים.
- (39) סופר זה התלהב ממאמרו של הורוויץ. ראה מאמרי בהדאר, כרך נד', 17 בינואר, 1975. [הערת המחבר: מאז שכתבתי דיון קצר זה ביחסי הורוויץ-בריינין הבאתי חומר נוסף על השניים במאמרי "תמונות מחוג שוחרי העברית בברלין (1904-1914)", *AJS Review*, כרך ג', 1978; במאמרי "מעלות ומורדות בתנועה למען העברית", פלס, מחקרים בביקורת הספרות העברית, תל-אביב, 1980; ובספרי האנגלי הנ"ל].